

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΟΦΩΝΩΝ
ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΡΩΗΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΧΡΙΔΟΣ

Οι βλαχόφωνοι οικισμοί εκτείνονται διάσπαρτοι, τουλάχιστον κατά τους τέσσερις τελευταίους αιώνες, κυρίως στους γεωγραφικούς χώρους της βορειοδυτικής Ελλάδας, νοτιοανατολικής Αλβανίας και νοτιοδυτικής (πρώην) Γιουγκοσλαβίας, με βασικούς ιστορικούς πυρήνες την οροσειρά της Πίνδου και τη βορειοδυτική Μακεδονία. Μετά τον 17ο αιώνα, με κύριες αστικές εστίες τη Μοσχόπολη και την Αχρίδα¹, οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί εξαπλώνονται σε πεδινές περιοχές και σε αστικά κέντρα: σε γενικές όμως γραμμές, οι βλαχόφωνοι οικισμοί οι οποίοι δέχθηκαν επιρροές από τη Μοσχόπολη και την περιοχή της, περιέχονται στη γεωγραφική ενότητα, η οποία άλλοτε ανήκε στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος².

Θα επιχειρήσουμε ένα οδοιπορικό σε ορισμένους από τους οικισμούς αυτούς³ με στόχο την αναζήτηση στοιχείων της ταυτότητας της παραδοσιακής τους αρχιτεκτονικής, σε συσχετισμό αναπόφευκτο με τις, μεγάλης ιστορικής σημασίας, μετακινήσεις βλαχοφώνων πληθυσμών από τη Βορειοανατολική Ήπειρο, με επίκεντρο τη Μοσχόπολη, προς τη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία⁴. Αναφερόμαστε μόνο στις κατοικίες

1. Ο Σέρβος πατριάρχης Barkits έγραψε το 1771 ότι στο πασαλίκι της Αχρίδος οι Βλάχοι ήταν πολυάριθμοι όσο και οι Βούλγαροι. Βλ. σχετικά Α. Ischirof, *Les confins occident de Terres bulgares*, Lausanne 1916, σ. 167

2. Για τα όρια της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος: Μαργ. Δήμιτσας, *Τα περί της Αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της πρώτης Ιουστινιανής Αχρίδος και Βουλγαρίας*, Αθήναι 1859, σσ. 60-61, 95, όπου αναφέρονται υπαγόμενες οι Μητροπόλεις: Πελαγονίας, Καστοριάς, Κορυτσάς, Βοδενών, Βελεγράδων, Σισανίου, Γρεβενών, Στρουμίτισης και οι Επισκοπές: Δεβρών, Μογλενών, Βελεσσού, Πρεσπών, Αυλώνος, Κιτσάβου, Γόρας και Μόκρας. Επίσης Κ. Σκηνδέρης, *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Αθήναι 1928, σ. 64. Ο όρος «περιοχή πρώην Αρχιεπισκοπής Αχρίδος» χρησιμοποιείται εδώ με καθαρά γεωγραφικό περιεχόμενο.

3. Η παρούσα εργασία είναι μία πρώτη και αποσπασματική προσέγγιση του θέματος. Δεν περιλαμβάνονται περιοχές όπως του Βερατίου, Μογλενών, Βελεσσών κ.ά., όπου έζησαν —και ζουν ακόμη— Βλαχόφωνοι.

4. Για τις μετακινήσεις αυτές βλ. Γ. Τσότσος, «Οι μετοικεσίες Βλαχοφώνων από τη Βόρειο Ήπειρο στη Δυτική Μακεδονία», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, Ζ' (1996) 326-338. Οι συνεχείς αυτές μετακινήσεις από τα δυτικά προς τα ανατολικά συντέλεσαν στην παρατηρούμενη, σήμερα, ομοιότητα Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων. Βλ. σχετικά Αλ. Παραφεντίδου, «Λαογραφικές ομοιότητες Βοΐου-Δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου», Α' *Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας-Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 104-117.

και όχι σε εκκλησιαστικά μνημεία, δημόσια κτήρια και άλλα τεχνικά έργα και, με βάση τις πιο κάτω παρατηρήσεις, μπορούμε να κάνουμε μόνο συγκεκριμένες διαπιστώσεις και όχι γενικεύσεις⁵.

Αρχίζοντας από τη βασική εστία των βλαχοφώνων, τη Μοσχόπολη και την ευρύτερη περιοχή, εντοπίζουμε κατά τον 17ο και 18ο αιώνα μια ομάδα βλαχοφώνων οικισμών με ελληνική εθνική συνείδηση και παιδεία και με μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη, εκτεινόμενη από το νότιο άκρο της λίμνης της Αχρίδος μέχρι το Γράμμο: Μοσχόπολη, Γκράμποβα, Λάγκα, Νίτσα, Μπόρια, Ντάρζα, Σίπισκα⁶, Μότσιανη, Πολένα, Μπιθικούκι, Ζαβάλιανη, Νικολίτσα, Δάρδα, Βατεάρνικο, Γράμμοστα, Λινοτόπι⁷. Αρκετοί από τους οικισμούς αυτούς σήμερα δεν κατοικούνται από Βλάχους, ενώ άλλοι έπαυσαν να υπάρχουν από τον 18ο, ακόμη, αιώνα⁸.

Για τους οικισμούς αυτούς χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφουν οι Άγγλοι Wace και Thompson⁹ στις αρχές του αιώνα: *Η Μοσχόπολη, η Σίπισκα μαζί με τη Νικολίτσα και το Λινοτόπι ήταν σύντροφοι στην ευημερία και στη δυστυχία και θα μπορούσε κανείς να πει με σιγούριά ότι κανένα βλάχικο χωριό ποτέ ή έκτοτε δεν έφθασε σε τέτοιο βαθμό υλικής ακμής. Η υλική ακμή έχει, βεβαίως, αποτέλεσμα και την ανέγερση αρχοντικών σπιτιών, παρομοίων με αυτά που σώζονται σήμερα στη Σιάτιστα και Καστοριά. Αυτό μπορεί βάσιμα να υποτεθεί, αλλά οι μόνες μαρτυρίες που έχουμε είναι ελάχιστες πληροφορίες από τους συγγραφείς της ιστορίας της Μοσχόπολης.*

Ο Ιωακείμ Μαρτινιανός¹⁰ αναφέρει σχετικά: *Αι οικίαι, ρυθμού συνήθως ενετομακεδονικού μάλλον ή τουρκικού, μεγαλοπρεπείς, αρχαϊκάι και επιβάλλουσαι...*, ενώ ο Θ. Γεωργιάδης¹¹ μας πληροφορεί: *Ως κατοικίας οι Μοσχοπολίται έκτιζον σπίτια με πολλά διαμερίσματα, ευρύχωρα και ευάερα, με ξυλείαν και πέτραν πελεκητήν... Εις τα προαύλια αυτών υπήρχον κρήναι με άφθονα νερά. Εις πολλάς μάλιστα κατοικίας των αρχόντων υπήρχον δύο. Οι δρόμοι ήσαν στενοί, στρωμένοι με καλντερίμια, αι αυλαί επενδεδυμένοι με πλακόστρωτα εκ πλακών λευκών, αι θύραι λαξευμένοι και θολωταί το πλείστον και πολλαί με πολεμίστρας, τα παράθυρα αφιδωτά με κάγκελα εκ της Ουγγαρίας ή Βενετίας... Τα σπίτια ήσαν κτισμένα εις επτά λόφους, μερικά δε εξ αυτών, επιπλωμένα με έπιπλα πολύτιμα εκ Βιέννης και Βενετίας και εξ άλλων πόλεων της Κεντρικής Ευρώπης ήσαν πραγματικά αρχοντικά... Έκτιζον σπίτια υψηλά και εύμορφα με πολλά διαμερίσματα, με δωμάτια ζωγραφισμένα, με τοίχους από μάρμαρον, με πατώματα πολλά και εξώστας εξόχους... Ο ενετομακεδονικός ρυθμός τον*

5. Δεν μπορούμε, δηλαδή, να μιλήσουμε για ιδιαίτερη «Βλάχικη αρχιτεκτονική», διαφορετική από την Ηπειρώτικη και Δυτικομακεδονική.

6. Η Σίπισκα ή Υπισχιά είχε 8.000 οικίες κατά τον 18ο αιώνα (Κ. Σκενδέρης, *ό.π.*, σ. 89).

7. Ορισμένα χωριά ήταν αρβανιτοβλάχικα, όπως το Μπιθικούκι. Οι Αρβανιτόβλαχοι εντάσσονται στους Βλάχους της Πίνδου (Κ. Κρυστάλλης, «Οι Βλάχοι της Πίνδου», *Άπαντα*, Αθήνα χ.χ., σσ. 287-298).

8. Για τον εντοπισμό των βλαχοφώνων οικισμών της περιοχής βλ. Αχ. Λαζάρου, *Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας*, Ιωάννινα 1994, σσ. 41-44.

9. A. Wace - M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 215-216.

10. Ιωακ. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 37.

11. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975, σσ. 8, 103.

οποίο αναφέρει ο Μαρτινιανός πρέπει να ερμηνευθεί ως μειωμένη παρουσία της αρχιτεκτονικής προεξοχής (σαχνισί), η οποία θεωρούνταν από τους μη ειδικούς μέχρι πρόσφατα¹² «τουρκικό», δηλαδή κοινό στην παλιά Οθωμανική αυτοκρατορία χαρακτηριστικό γνώρισμα των κτηρίων (ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για διαδεδομένο ευρύτατα αρχιτεκτονικό στοιχείο με ρίζες στη βυζαντινή και αρχαιοελληνική κατοικία¹³) και ως αυξημένη παρουσία ευρωπαϊκών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, όπως πιθανώς μπαρόκ διακοσμήσεων ή νεοκλασικών αετωμάτων. Τα τριγωνικά αετώματα κυριαρχούν και στη μία από τις δύο σωζόμενες απεικονίσεις της Μοσχοπόλεως, τη χαλκογραφία του 1767¹⁴. Αν θεωρηθεί ρεαλιστική και αξιόπιστη, τότε οι οικίες θα πρέπει να ήταν διώροφες και τριώροφες με τριγωνικά αετώματα στην πρόσοψη.

Περισσότερα στοιχεία παρέχει ο Φ. Μιχαλόπουλος¹⁵, ο οποίος διακρίνει τρεις περιόδους στην αρχιτεκτονική της Μοσχοπόλεως:

(α) την περίοδο των πρωτογόνων καλυβών (μικρές κατοικίες με τζάκια, αποθήκες, φούρνο),

(β) την περίοδο 1600-1700 (η Μοσχόπολη βιοτεχνικό κέντρο): κατοικίες πιο ευρύχωρες και ασφαλέστερες για φύλαξη και κατεργασία μαλλιού, προσθήκη δευτέρου ορόφου, πολεμίστρες,

(γ) την περίοδο 1700-1769 (η Μοσχόπολη εμπορικό κέντρο, οικονομική πρωτεύουσα Ηπείρου και Μακεδονίας): προσθήκη τρίτου ορόφου για γιορτές-δεξιώσεις, εξώστες, περιστύλια, εσωτερική διακόσμηση, βρύσες, κιόσκια.

Ο ίδιος θεωρεί ασήμαντες τις αρχιτεκτονικές επιδράσεις Βενετίας και Αυστρίας και προσθέτει πως τα σπίτια δεν είχαν εξωτερική διακόσμηση¹⁶. Σύμφωνα με την περιγραφή του¹⁷, το ισόγειο ήταν κτισμένο με πελεκητές πέτρες, είχε πολεμίστρες, θολωτή είσοδο στο μέσον και περιλάμβανε κουζίνα, πλυσταριό, αποθήκη ξύλων, κελάρι. Το δεύτερο πάτωμα (ανώγι) περιλάμβανε το λιακωτό (ή κρεββάτα), δωμάτια ύπνου,

12. Δηλαδή μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, οπότε άρχισε να παρουσιάζεται στην Ελλάδα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μια στροφή προς οτιδήποτε το παραδοσιακό, ιδιαίτερα προς την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, την οποία μέχρι τότε γνώριζαν και εκτιμούσαν μόνον οι ειδικοί επιστήμονες.

13. Πρόκειται για μετεξέλιξη του βυζαντινού «ηλιακού» και των αρχαιοελληνικών «δρυφάκτων» και «αιθρίων». Βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»*. Συμβολή στη μελέτη της Ελληνικής κατοικίας, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 41 σημ. 28. Επίσης Γ. Μέγας, *Η ελληνική οικία, ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Αθήναι 1949, σ. 109· Α. Κεραμόπουλος, «Αι δρυφάκτοι των οικιών», *Αρχιμήδης* 21 (1920) 61, 60-62· Αφ. Ζάχος «Αρχιτεκτονικά σημειώματα, Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* Γ' (1928) 305, όπου τονίζεται: *Οι κτιστοί ούτοι εξώσαι εκλαμβάνονται συνήθως παρὰ πολλών ως τουρκικοί, το γεγονός όμως ότι ο Ίππαρχος, ένεκα της υπερβολικής χρήσεως αυτών υπό των αρχαίων, ηναγκάσθη να επιβάλη επ' αυτών βαρείαν φορολογίαν, πείθει περί της ελληνικότητος αυτών.*

14. Θ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, εικ. 2.

15. Φ. Μιχαλόπουλος, «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* ΚΘ' (1941) 105-112.

16. Η έλλειψη εξωτερικής διακόσμησης και πλούσιας εξωτερικής εμφάνισης ήταν κοινό γνώρισμα στα ελληνικά σπίτια περιόδου τουρκοκρατίας, για να μην ελκύονται τα αρπακτικά βλέμματα των κατακτητών, Τούρκων και Αλβανών.

17. Φ. Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 107.

υπηρεσίας, λουτρό, μεσάντρες, δωμάτιο υποδοχής με εξώστη¹⁸. Το σπίτι σκέπαζε σκεπή από πλάκες σχιστόλιθου, που προέρχονταν από τα λατομεία της Πολένας¹⁹. Το πιο αξιοσημείωτο είναι οι πληροφορίες για ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις σε ταβάνια και τοίχους και οι τοιχογραφίες με παραστάσεις της ελληνικής μυθολογίας²⁰, στοιχεία που παραπέμπουν στα αξιολογότερα αρχοντικά της Κοζάνης (ξυλόγλυπτα), Σιάτιστας και Νυμφαίου (εικονογραφίες με θέματα από την αρχαία ελληνική ιστορία και μυθολογία)²¹.

Για τη μετέπειτα κατάσταση της Μοσχόπολεως (της εποχής της παρακμής), με πηγή φωτογραφία του τμήματος που υπολείφθηκε μετά την καταστροφή του 1916²², μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποια γενικά στοιχεία της ηπειρώτικης αρχιτεκτονικής (λιθοδομές, ψηλούς αυλότοιχους), με παρουσία, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, αρχιτεκτονικών προεξοχών (η μία με κάτοψη ημικυκλική, το «καμπύλο» σαχνισί) με καμπύλα αετώματα, στοιχείο που έχει παρατηρηθεί και στην Αχρίδα, το Μοναστήρι, την Κλεισούρα και σε πολλά άλλα μέρη της Μακεδονίας.

Για την ευρύτερη περιοχή της Μοσχόπολεως υπάρχουν τα ακόλουθα στοιχεία, σχετικά με την αρχιτεκτονική των οικισμών:

(α) Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος²³ αναφέρει ότι το σαχνισί υπήρξε κυρίαρχο μορφολογικό στοιχείο στην περιοχή της Νίτσας.

(β) Οι μελετητές της αλβανικής αρχιτεκτονικής Πύρρος Θώμος και Emin Riza²⁴ θεωρούν επικρατέστερο τύπο αστικής κατοικίας στην ευρύτερη περιοχή Κορυτσάς διώροφη κατοικία με προεξοχή στο μέσο της πρόσοψης, μορφή που είναι πολύ συνηθισμένη σε δυτικομακεδονικά σπίτια, ιδίως στο Νυμφαίο.

(γ) Οι ίδιοι επιστήμονες περιγράφουν κατοικία με συμμετρική πρόσοψη και με εσοχή στο μέσο της πρόσοψη στο χωριό Γκόπεσι Όπαρης²⁵. Πρόκειται για τον μορφολογικό τύπο κατοικίας που συναντάται, σχεδόν αποκλειστικά, στα βλαχοχώρια των Γρεβενών. Είναι ο ονομαζόμενος στην αλβανική ορολογία τύπος της «οικίας με οντά φωτιάς» από το όνομα ενός δωματίου (οντά) στον όροφο που χρησιμεύει ως

18. Η ίδια εσωτερική διαρρύθμιση παρατηρείται στα σωζόμενα αρχοντικά της Σιάτιστας και Καστοριάς.

19. Τα στοιχεία που αναφέρει ο Φ. Μιχαλόπουλος στηρίζονται σε παλιότερη και ποικίλη βιβλιογραφία και πρέπει να θεωρούνται αξιόπιστα.

20. Ευλ. Κουρίλας, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής*, Εν Αθήναις 1934, σ. 20.

21. Ιδιαίτερα εντυπωσιασμένος από τα ξυλόγλυπτα των εκκλησιών της Μοσχόπολεως φαίνεται ο γραμματέας του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας Καλλίμαχος: *Αμφιβάλλω αν τέτοια μνημεία ξυλογλυπτικής αριστουργηματικής επιτεχνήθησαν εις άλλην πόλιν της Ελληνικής Ανατολής και επιμένω* (Δ. Καλλίμαχος, «Ο πολιτισμός της Μοσχόπολεως», *Παναθήναια ΚΣΤ'* (1913) 9-10). Ανάλογης τέχνης και πολυτέλειας θα πρέπει να ήταν και οι ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις των σπιτιών. Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει: *Σήμερον η Μοσχόπολις έχει 6-7 παλαιά, αρχοντικά, παλαιού ρυθμού βιεννέζικου...* (Δ. Καλλίμαχος, *ό.π.*, σ. 5), αναφορά η οποία ενισχύει την προαναφερθείσα μαρτυρία του Μαρτινιανού περί «ενετομακεδονικού» ρυθμού, δηλαδή ευρωπαϊκών μορφολογικών στοιχείων στα σπίτια της Μοσχόπολης.

22. Θ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, εικ. 31.

23. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 129.

24. Π. Θώμος - Ε. Riza, «Αλβανία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σ. 20.

25. *Ό.π.*, σσ. 46-47, 63.

καθιστικό και κουζίνα, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές των Τιράνων²⁶.

(δ) Στα βλαχοφώνα χωριά Δάρδα και Σινίτσα της Κορυτσάς²⁷, από τα πιο αντιπροσωπευτικά της τοπικής αρχιτεκτονικής, κυριαρχεί η λιθοδομή από σχιστόλιθο και γενικά οι κατοικίες εμφανίζονται εξωτερικά πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες των όμορων οικισμών, εντός του ελληνικού εδάφους, των περιοχών Κόνιτσας και Γράμμου, όπως η Ζέρμα (Πλαγιά), η Καστάνιανη, η Δροσοπηγή, το Νεστόριο κλπ.

(ε) Στην Κορυτσά, όπου είχαμε σημαντικές εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από τα γύρω χωριά και από τη Μοσχόπολη, κυριαρχεί το νεοκλασικό στοιχείο, αλλά εμφανίζεται πολύ συχνά και η αρχιτεκτονική προεξοχή στο κέντρο της πρόσοψης²⁸. Η τελευταία εμφανίζεται επίσης συχνότατα σε δυτικομακεδονικά σπίτια που έχουν συμμετρική πρόσοψη από λιθοδομή ή πλινθοδομή, η οποία στο μέσο φέρει προεξοχή με τριγωνικό αέτωμα. Αυτό συμβαίνει ιδίως στο Βόιο, τα Κορέστια και σε άλλες περιοχές και, περισσότερο, στο Νυμφαίο.

Σχετικά με τους δημιουργούς της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στη Μοσχόπολη και την περιοχή της, ο Γ. Μέγας²⁹ αναφέρει: *Η πρόδος εις την οικοδομικήν της Αλβανίας οφείλεται εις την δράσιν των Ηπειρωτών και Μακεδόνων μαστόρων, οι οποίοι εισήγαγον και εις την Αλβανίαν μορφάς της οικήσεως συνθετωτέρας και τελειότερας, έκτισαν διατρέχοντες από νότου προς βορράν την Αλβανίαν και εδίδαξαν την οικοδομίαν εις τους Αλβανούς*. Προς επίρρωση της άποψης αυτής έρχεται η μαρτυρία των Wace και Thompson³⁰ ότι κτίστες από το Κριμίμι Βοΐου εργάστηκαν στη Μοσχόπολη. Ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι Αλβανοί οικοδόμοι, και μάλιστα Γκέγκηδες, κατέβαιναν και νοτιότερα, ακόμη και εντός του σημερινού ελληνικού εδάφους³¹. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι μαστόροι από τις περιοχές Κόνιτσας και Βοΐου έδρασαν και στην περιοχή Μοσχοπόλεως μαζί με εντόπιους μαστόρους (ίσως και με βορειότερους από το Ελμπασάν και τη Δίβρη).

Στην περιοχή Αχρίδος-Μοναστηρίου, οι βλαχοφώνοι οικισμοί, οι οποίοι ενισχύθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους πρόσφυγες της περιοχής Μοσχοπόλεως ή εξαρχής δημιουργήθηκαν, μπορούν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες, με βάση χαρακτηριστικά

26. Η μορφολογική ομοιότητα του αλβανικού σπιτιού με «οντά φωτιάς» με το δυτικομακεδονικό σπίτι των βλαχοφώνων κτηνοτρόφων της Βορείου Πίνδου έγκειται κυρίως στο κοινό γνώρισμα της εσοχής στην πρόσοψη.

27. Π. Θώμος - E. Riza, *ό.π.*, σσ. 47-48.

28. *Ό.π.*, σσ. 76-77.

29. Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 118.

30. A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 72.

31. Ντεμπρελήδες μαστόροι (από τη Δίβρη-Ντίμπρα, επί του Δρίνου) έκτιζαν στο Κρούσοβο (προφορική μαρτυρία του Προέδρου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κ. Κων. Βαβούσκου προς τον γράφοντα). Επίσης βλ. Έλλη Παπαδημητρίου, *Παλιές φωτογραφίες Ήπειρο-Μακεδονία*, Αθήνα 1977, σ. 8 (όπου εικονίζονται Γκέγκηδες μαστόροι σε ελληνικό έδαφος) και Ν. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι-Μακεδόνες και Ηπειρώτες-Μαΐστορες, οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων», *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976, σ. 400 (χάρτης) και ιδίως σ. 368 (χάρτης), όπου οι περιοχές Κορυτσάς και Μοσχοπόλεως αναφέρονται ως κοιτίδες μαστόρων. Επίσης Ν. Μουτσόπουλος, *Η Αρχιτεκτονική μας κληρονομιά*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 78, όπου κατονομάζονται μαστοροχώρια της Κορυτσάς: Μπίγλιστα, Χότσιστα, Έλοβο, Ραδιμήσι κ.ά.

της παραδοσιακής τους αρχιτεκτονικής:

(i) Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι οικισμοί στους οποίους το βλαχόφωνο στοιχείο αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα, εποχή άνθησης του νεοκλασικισμού στην ελληνική αρχιτεκτονική. Το Μοναστήρι, με τα πολλά νεοκλασικά κτήρια του 19ου αιώνα, αυξήθηκε πληθυσμιακά και άκμασε οικονομικά και πολιτιστικά μετά από την εισροή προσφύγων από τη Μοσχόπολη, το Λινοτόπι, τη Νικολίτσα και το Μπιθικούκι³². Στο Κρούσοβο, στο οποίο μετώκησαν πρόσφυγες βλαχόφωνοι από τη Μοσχόπολη, τη Μότσιανη, τη Νίτσα, τη Νικολίτσα, τη Γράμμοστα, το Λινοτόπι και αλβανόφωνοι από το Μπιθικούκι και την Όπαρη³³, διασώζονται τα πιο αξιόλογα αρχοντικά του 19ου αιώνα, με εμφανώς ελληνοπρεπή νεοκλασική διακόσμηση και με δύο χαρακτηριστικά εξωτερικά γνωρίσματα, την εσοχή στη μέση μιας συμμετρικής πρόσοψης και το τριγωνικό αέτωμα επάνω της, με διακοσμήσεις και επιγραφές. Πολλές φορές η εσοχή διαμορφώνεται σε εξώστη, συμμετρικά του οποίου, και από τις δύο πλευρές, εμφανίζονται προεξοχές (σαχνισιά), τα οποία στηρίζονται σε «φουρούσια»-ομοιώματα κλασικών κιονοκράνων³⁴. Στους ορεινούς βλαχόφωνους οικισμούς με αγροτικό ή ημιαστικό χαρακτήρα, όπως στις δίδυμες κώμες Μεγάροβο-Τύρνοβο (με πληθυσμό προερχόμενο από τη Μοσχόπολη, τη Νικολίτσα, τη Γράμμοστα, το Λινοτόπι, το Μπιθικούκι, το Φράσερι³⁵) τα σπίτια είναι διώροφα, λιθόκτιστα, χωρίς τις διακοσμήσεις και την πολυτέλεια των αρχοντικών του Κρουσόβου, αλλά πάντως πολύ πιο μεγάλα, στέρεα και άνετα από τα απλοϊκά, ισόγεια και μονόχωρα κτίσματα των σλαβόφωνων χωριών του Πελαγονικού υψιπέδου και του Μοριχόβου³⁶.

(ii) Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η Αχρίδα, η οποία ήταν και πριν τον 19ο αιώνα αστικό κέντρο και γι' αυτόν τον λόγο επικρατούν εκεί τα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα του 18ου αιώνα, που είναι οι αρχιτεκτονικές προεξοχές (σαχνισιά), οι στενοί δρόμοι, η έντονη εκμετάλλευση του χώρου και, γενικά, όλα τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των μακεδονικών πόλεων του 18ου-19ου αιώνα, ιδίως δε της Καστοριάς, με την οποία υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες³⁷. Στην Αχρίδα μετοίκησαν βλαχόφωνοι από τη Μοσχόπολη, τη Γκράμποβα, τη Λάγκα, τη Νικολίτσα, το Λινοτόπι, οι οποίοι ενίσχυσαν το προϋπάρχον βλαχόφωνο στοιχείο. Όμως η παλιά αρχιτεκτονική παράδοση που κυριαρχούσε δεν άφησε χώρο για νεοκλασικές επιρροές, όπως έγινε

32. Ιωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182· A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 217· Γ. Μόδης, *Ο Μακεδονικός αγών και η νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 18.

33. Τηλ. Κατσουγιάννης, *Περί των Βλάχων των Ελληνικών χωρών*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 27· Κων. Βαβούσκος, *Η συμβολή του Ελληνισμού της Πελαγονίας εις την ιστορίαν της Νεωτέρας Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 8.

34. Γ. Τσότσος, «Ο Ελληνισμός του Κρουσόβου και της Αχρίδος εκ των σωζομένων αρχιτεκτονικών μνημείων», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία, Πελαγονία-μια άλλη Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη 27-29 Σεπτ. 1996 (Πρακτικά υπό έκδοση).

35. Ιωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*· Τηλ. Κατσουγιάννης, *ό.π.*· A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*

36. Γ. Μόδης, *ό.π.*, σσ. 18-19· Λύντια Τρίχα, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881*, Φλώρινα 1994, σσ. 26, 38.

37. Οι ομοιότητες Καστοριάς-Αχρίδος δεν περιορίζονται στην αρχιτεκτονική των σπιτιών και την ύπαρξη μεγάλου αριθμού βυζαντινών εκκλησιών, αλλά επεκτείνονται και στις ασχολίες των κατοίκων: εμπόριο γουναρικών και αλιευμάτων (Κ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας 1830-1912*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 176).

στο Μοναστήρι και το Κρούσοβο, οι οποίες άλλωστε υπήρξαν πόλεις με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο καθ' όλον τον 19ο αιώνα, σε αντίθεση με την Αχρίδα, στην οποία ο βλαχοφώνος Ελληνισμός περιορίστηκε σημαντικά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα³⁸.

Μία άλλη ομάδα πρώην βλαχοφώνων οικισμών είναι τα ορεινά χωριά των Μιάκων (Mijaci), μιας ιδιότυπης σλαβόφωνης ομάδας με ιδιαίτερα ήθη και έθιμα, που κατοικεί στο δυτικό τμήμα της FYROM, όπως το Γκαλίσνικ, η Λαζαρόπολη, η Ρόσοκα, το Μαύροβο και άλλοι οικισμοί μεταξύ Κίτσεβο και Γκόςτιβαρ, αλλά και το Σμίλεβο, νοτιότερα. Για τα χωριά αυτά ο Σέρβος ιστορικο-γεωγράφος Cνιζιέ³⁹, ο καθηγητής του πανεπιστημίου Σκοπίων Tomosky⁴⁰, αλλά και οι Γ. Μόδης⁴¹ και Σωκρ. Λιάκος⁴² μας βεβαιώνουν ότι πρόκειται για εκσλαβισμένους πρώην βλαχοφώνους οικισμούς. «Αρωμουνικές ενδείξεις» διαπιστώνει ο Cνιζιέ και σε μια άλλη ομάδα οικισμών βορειότερα, στις νότιες προεκτάσεις του Σκάρδου: το Νικηφόροβο, Νιτσπούρ κ.ά. (τα οποία όμως υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή Ιπεκίου)⁴³. Τα σπίτια στις περιοχές αυτές είναι διώροφα, πέτρινα, με πλακοσκεπάστες στέγες, με ελάχιστη ξυλεία και μάλλον φρουριακή αρχιτεκτονική. Η τεχνοτροπία τους διαφέρει από αυτή των γειτονικών περιοχών και μοιάζει με την αντίστοιχη ορισμένων σπιτιών της Καστοριάς, του Ζαγορίου⁴⁴, αλλά και της κοιλάδας του Δρίνου στη βορειοανατολική Αλβανία, όπως και της Ηπειρώτικης και Αλβανικής «Κούλιας», δηλαδή του οχυρωμένου πυργόσπιτου⁴⁵. Ο Tomosky⁴⁶ φρονεί ότι στο Γκαλίσνικ τα σπίτια έχουν καθαρά βυζαντινή μορφολογία.

Ειδικά στον γεωγραφικό χώρο του νότιου τμήματος της (πρώην) Γιουγκοσλαβίας, το Κρούσοβο, η Αχρίδα και το Γκαλίσνικ θεωρούνται οι αξιολογότεροι σωζόμενοι διατηρητέοι οικισμοί⁴⁷. Και στους τρεις η βλαχοφώνη συμμετοχή ήταν καθοριστική για την ανέγερση κατοικιών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, οι οποίες μάλιστα ανήκουν σε τρεις διαφορετικές τοπικές αρχιτεκτονικές σχολές.

Στον ελληνικό χώρο, μια σειρά βλαχοφώνων οικισμών εκτείνεται κατά μήκος της

38. V. Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, Αθήνα 1987, σσ. 155-156.

39. J. Cnijié, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918, σσ. 447-448, όπου αναφέρεται ότι τα χωριά της περιοχής των Μιάκων μοιάζουν με τα αντίστοιχα βλάχικα της Πίνδου, επίσης (σ. 458) ότι οι πρώτοι οικιστές της Rosoka ήταν Βλάχοι από την Αλβανία.

40. Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σσ. 134-136, όπου ο καθ. Tomosky αναγνωρίζει ελληνοβυζαντινή προέλευση της αρχιτεκτονικής του Γκαλίσνικ.

41. Γ. Μόδης, *ό.π.*, σ. 40.

42. Σωκρ. Λιάκος, *Η καταγωγή των Βλάχων (ή Αρμονίων)*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 163.

43. Στα χωριά αυτά δεν υπήρχαν γεωργικές απασχολήσεις, αλλά μόνο κτηνοτροφία και οικοδομική τέχνη (μαστόρους έβγαζε κυρίως το Σμίλεβο, το οποίο μετά το 1870 έγινε κέντρο του Βουλγαρισμού).

44. Υπάρχουν μεγάλες μορφολογικές ομοιότητες ανάμεσα στην αρχιτεκτονική των σπιτιών του Γκαλίσνικ και των χωριών Βίτσα και Νεγάδες του Ζαγορίου.

45. Η «κούλια» θεωρείται απόγονος του μεσαιωνικού πυργόσπιτου. Ο Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 112 γράφει: *Η λέξη kula είναι αραβικής προελεύσεως, ευρίσκεται δ' ήδη παρά τοις βυζαντινοίς συγγραφεύσι του 11ου αιώνος (Άννα Κομνηνή, Γ. Κεδρηγός). Επί πλέον είναι και παρά τοις Σέρβοις ήδη το 1350 γνωστή.* Πρβλ. Φ. Κουκουλές, «Περί την βυζαντινή οικίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΒ' (1936) 117, όπου αναφέρεται ότι σε πολλά σπίτια υπήρχαν πύργοι κατά τον μεσαίωνα.

46. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 134.

47. D. St. Pavlović, «Γιουγκοσλαβία», *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σ. 201.

οροσειράς Βαρνούντα-Βίτσι-Σινιάτσικο, στο κέντρο της Δυτικής Μακεδονίας. Οι οικισμοί αυτοί αναπτύχθηκαν περισσότερο μετά την εγκατάσταση σ' αυτούς προσφύγων από την ευρύτερη περιοχή της Μοσχοπόλεως και είναι οι εξής:

(1) Το Πισοδέρι, όπου εμφανίζονται τρεις μορφολογικοί τύποι πλατυμέτωπης λιθόκτιστης κατοικίας: στη μία υπάρχει προεξοχή στο μέσο της πρόσοψης και τριγωνικό αέτωμα (νεοκλασική επίδραση), ενώ στις άλλες δύο η διαφορά έγκειται κυρίως στα υλικά λιθοδομής (πέτρα και οπτόπλινθοι στα υπέρθυρα ή μόνο πέτρα), καθώς οι προεξοχές απουσιάζουν. Ειδικά το κτήριο της πρώην Μοδεστίου Σχολής έχει πανομοιότυπη πρόσοψη με τον αντιπροσωπευτικό τύπο της αστικής κατοικίας της περιοχής Μοσχοπόλεως-Κορυτσάς, όπως περιγράφεται από τους Πύρρο Θώμο - Emin Riza σε άρθρο τους για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Αλβανίας⁴⁸. Ανάλογα μορφολογικά χαρακτηριστικά (συμμετρικές προσόψεις με προεξοχές στο μέσο και νεοκλασικά στοιχεία) συναντώνται και στη γειτονική Φλώρινα, στην οποία έγιναν μαζικές εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από το Μοναστήρι και τη γύρω περιοχή μετά το 1913. Την εποχή εκείνη άρχισαν να ανεγείρονται επιβλητικές κατοικίες νεοκλασικού ρυθμού, κοντά στις παλαιότερες, που συνήθως χαρακτηρίζονται από συμμετρικές προσόψεις με προεξοχές (σαχνισιά) ή εσοχές με εξώστη και τριγωνικά αετώματα.

(2) Το Νυμφαίο, με εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από τη Μοσχόπολη και τη Νικολίτσα⁴⁹, είναι το σημαντικότερο διατηρητέο πολεοδομικό σύνολο της Δυτικής Μακεδονίας. Οι κατοικίες του χαρακτηρίζονται από τριγωνικό (σε ελάχιστες περιπτώσεις καμπύλο) αέτωμα, το οποίο επιστεγάζει είτε εσοχή είτε προεξοχή από την οικοδομική γραμμή του κτηρίου και στους δύο ορόφους. Τα περισσότερα σωζόμενα αρχοντικά του Νυμφαίου, ενδεικτικά της οικονομικής και πολιτιστικής ακμής του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, κτίστηκαν κατά το διάστημα 1850-1885, εποχή κυριαρχίας του νεοκλασικισμού, γεγονός το οποίο εξηγεί και την πληθώρα των αετωμάτων, αλλά και την ύπαρξη τοιχογραφιών με παραστάσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία στα εσωτερικά ορισμένων κατοικιών⁵⁰.

(3) Νοτιότερα, στα δύο βλαχοχώρια Κλεισούρα και Βλάστη, οι κατοικίες καταστράφηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Έτσι, στην Κλεισούρα, στην οποία έγιναν σημαντικές εγκαταστάσεις από τη Μοσχόπολη⁵¹, σώζεται μόνο ένα αρχοντικό των μέσων του 19ου αιώνα με κυκλικό σαχνισί και καμπύλο αέτωμα. Στη Βλάστη (με εγκαταστάσεις από Μοσχόπολη, Γράμμοστα, Νικο-

48. Π. Θώμος - E. Riza, *ό.π.*, σσ. 20, 77.

49. Νικ. Λούστας, *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκας-Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 18.

50. Ν. Μουτσόπουλος «Τα αρχοντικά της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας», *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 286, όπου επισημαίνεται ο νεοκλασικισμός στην αρχιτεκτονική των βλαχοχωριών της Μακεδονίας. Επίσης, κατά τον καθηγητή Μουτσόπουλο, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σ. 105, στα βλαχοχώρια ήταν συνήθης η χρήση του «κιδόσκου», σαχνισιών που προεξέχουν τουλάχιστον κατά ένα μέτρο στην πρόσοψη. Κατά τον ίδιο, *το ισόγειο (στα βλαχοχώρια) έχει περισσότερο μια φρουριακή μορφή και στον όροφο ξεπετάγονται οι διάφοροι χώροι, οι ποικίλες αρχιτεκτονικές προεξοχές*, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Το τέλος της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Πανελλήνιο Συνέδριο «Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική»*, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκ. 1983, σ. 268.

51. Ιωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182.

λίτσα, Λινοτόπι, Μπιθικούκι)⁵² υπάρχει ένας χαρακτηριστικός τύπος πλατυμέτωπης διώροφης οικίας, με εσοχή στο μέσο της συμμετρικής πρόσοψης και στους δύο ορόφους. Ο τύπος αυτός κατοικίας φαίνεται πως κυριαρχούσε στα βλαχοχώρια της Μακεδονικής Πίνδου, όπως προκύπτει από τα ελάχιστα σωζόμενα σπίτια που επέζησαν της καταστροφικής λαίλαπας 1943-1944, λ.χ. σε σπίτι της Σμίξης Γρεβενών. Ο ίδιος τύπος, το «κτηνοτροφικό σπίτι», όπως θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, εμφανίζεται επίμονα σε παλιά σπίτια της Σαμαρίνας, τα οποία σώζονται μόνο σε προπολεμικές φωτογραφίες⁵³ ή φωτογραφίες από τις αρχές του αιώνα⁵⁴, επίσης σε παλιό σπίτι στο Περιβόλι (από παλιά φωτογραφία)⁵⁵ καθώς και σε μια περίπτωση και στο γειτονικό προς τη Σαμαρίνα (αλλά μη βλαχοφώνο) Δοτσικό⁵⁶. Στα σπίτια αυτά πολλές φορές το άνω μέρος (στον όροφο) της εσοχής διαμορφώνεται σε κλειστό εξώστη (σαχνισί) που δεν προεξέχει από την οικοδομική γραμμή, ή σε ανοικτό εξώστη (χαγιάτι).

Από τα βλαχοφώνια χωριά της Ηπείρου⁵⁷, στην παραπάνω περιοχή μπορούμε να εντάξουμε, αναφορικά τουλάχιστον με την αρχιτεκτονική των σπιτιών, τη Φούρκα Κόνιτσας, που βρίσκεται στα ηπειρομακεδονικά σύνορα⁵⁸. Κι εδώ όπου κυριαρχεί ο συνηθέστερος τύπος του απλού εξωτερικά λιθόκτιστου, πλατυμέτωπου ηπειρωτικού σπιτιού χωρίς προεξοχές, εμφανίζεται η προαναφερθείσα περίπτωση της εσοχής στο μέσο της πρόσοψης, είτε και στους δύο είτε στο δεύτερο μόνο όροφο, με τη μορφή εξώστη.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε μια ποικιλία τυπολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών, ανάλογων σε πλήθος με την εκτεταμένη γεωγραφική εξάπλωση των βλαχοφώνων οικισμών, σε μια περιοχή η οποία (πριν το 1767) ανήκε στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και η οποία είχε κύριες αστικές εστίες των βλαχοφώνων τη Μοσχόπολη και την Αχρίδα. Ως μια πρώτη προσέγγιση και εκτίμηση του θέματος, μπορούμε να κατατάξουμε τις παραδοσιακές κατοικίες της περιοχής (τις σωζόμενες μέχρι σήμερα ή αυτές για τις οποίες υπάρχουν ιστορικές πληρο-

52. Μιχ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 57· Ιωαν. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182.

53. Τις δημοσίευσε ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 468-469.

54. Φωτογραφίες από το 1910 των Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σσ. 319-320.

55. Γιαν. Παπαθανασίου, *Η ιστορία των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 161.

56. Για πιθανή προγενέστερη βλαχοφώνια σε μη βλαχοφώνους, σήμερα, πληθυσμούς της περιοχής Γρεβενών (Κουπατσαραίοι), βλ. Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 32· Χρ. Ενισλείδης, *Η Πίνδος και τα χωριά της*, Αθήνα 1952· Αχ. Λαζάρου, «Εκδοχές εθνολογικής συνθέσεως νομού Γρεβενών», *Α΄ Συνέδριο των απανταχού Γρεβενιωτών*, 7-8 Αυγ. 1993, Γρεβενά 1994, σ. 97.

57. Οι βλαχοφώνοι οικισμοί της Ηπείρου δεν περιλαμβάνονταν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος (Λάκκα Αώου, Ανατ. Ζαγόρι, Μέτσοβο, Συρράκο κλπ.).

58. Η Φούρκα, αρχιτεκτονικά και λαογραφικά εξεταζόμενη, αποτελεί ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ των Βλαχοχωριών των Γρεβενών και των Μαστοροχωριών της Κόνιτσας. Από τη Φούρκα έγιναν μετοικεσίες προς τη Μηλόβιστα, Πιπιλίστα (Νάματα), Σιάτιστα κλπ. (Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 218· Χρ. Εξάρχου, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 24, όπου αναφέρονται μετοικεσίες από τη Μοσχόπολη, Κορυτσά, Λάρδα, Φράσερι προς τη Φούρκα).

φορίες) στους εξής κυριότερους ή συνηθέστερα εμφανιζόμενους μορφολογικούς τύπους, κυρίως αναφορικά με την εξωτερική διαμόρφωση της πρόσοψης:

(Α) Ένας αγροτικό-κτηνοτροφικός τύπος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από εσοχή στο μέσο της πρόσοψης. Η εσοχή αυτή στον όροφο μπορεί να διαμορφώνεται σε εξώστη, κλειστό ή ανοικτό. Ο τύπος αυτός κυριαρχεί στη δυτικομακεδονική Πίνδο⁵⁹ και εμφανίζεται ακόμη στη Βλάστη και το Νυμφαίο, ενώ μοιάζει και με τον «τύπο κατοικίας με οντά φωτιάς» (πάντοτε εξωτερικά) της περιοχής Τιράνων και του Γκόπεσι Οπαρης.

(Β) Παραλλαγή αυτού του τύπου «εσοχής» με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία συναντάται στο Νυμφαίο και, ιδίως, στο Κρούσοβο (με αέτωμα).

(Γ) Ένας αστικός τύπος με προεξοχή και στους δύο ορόφους ή μόνο στον επάνω όροφο (σαχνισί), στο μέσο συμμετρικής πρόσοψης, με τριγωνικό αέτωμα και ομοιότητα με τον τύπο αστικής κατοικίας περιοχής Κορυτσάς, πολλές φορές με νεοκλασικές διακοσμήσεις⁶⁰. Συναντάται στο Μοναστήρι, την Κορυτσά και, κατά βάση, στο Νυμφαίο.

(Δ) Ένας «βόρειος τύπος» (Μαύροβο, Γκαλίσνικ, χωριά Μιάκων), πυργοειδής, χωρίς μεγάλες προεξοχές ή εσοχές. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο ως εξέλιξη του οχυρού πύργου-κατοικίας του βυζαντινού παρελθόντος⁶¹.

(Ε) Ένας τύπος με επιμέρους μικρές παραλλαγές και με βασικό στοιχείο την απλή ορθογώνια κάτοψη και τη λιθοδομή χωρίς προεξοχές, εσοχές και αετώματα, κοινός σ' όλους τους βλαχόφωνους οικισμούς.

(Στ) Ο τύπος του νεοκλασικού σπιτιού του τέλους του 19ου και, ιδίως, των αρχών του 20ου αιώνα, ιδιαίτερα διαδεδομένος στα αστικά κέντρα του Μοναστηρίου και της Φλώρινας.

(Ζ) Ο κλασικός τύπος του «μακεδονικού αρχοντικού» (ή «μακεδονικού σπιτιού», όταν απουσιάζει η πολυτέλεια), με τις πολλές προεξοχές (σαχνισιά), άλλοτε επάλληλα, άλλοτε να ξεφεύγουν από την οικοδομική γραμμή και με ελαφρά υλικά στον δεύτερο όροφο (ξύλοδεσιές, πλινθοδομή). Συναντάται κυρίως στην Αχρίδα (οι προηγούμενοι τύποι είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστοι).

Οι τύποι Α, Δ, Ε και Ζ είναι παλαιότεροι, ενώ οι υπόλοιποι (Β, Γ, Στ) εμφανίζονται κατά τον 19ο αιώνα. Δεν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ βλαχόφωνων (Μοσχόπολη, Κορυτσά, Μοναστήρι, Νυμφαίο κλπ.) και μη βλαχόφωνων (Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη κλπ.) αστικών κέντρων όσον αφορά στην αρχιτεκτο-

59. Η ιδιαιτερότητα των σπιτιών των βλαχοφώνων χωριών των Γρεβενών επισημαίνεται και από την Ευ. Κων. Στεργιάδου, «Οι Βλάχοι και τα Βλαχοχώρια της περιοχής Γρεβενών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 1760-1821», *Χρονικά, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης ΣΤ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 103: *Έκτιζαν ωραία και με ιδιαίτερη τεχνοτροπία διάφορα σπίτια με πέτρα. Οι γωνίες των σπιτιών ήταν φιαγμένες με πελεκητή πέτρα, τα παράθυρα κατασκευάζονταν άλλα μικρά ορθογώνια και άλλα θολωτά, όλα δε είχαν στο άνοιγμά τους σίδερα* (ενδείξεις αρχιτεκτονικής φρουριακού χαρακτήρα).

60. Ο τύπος αυτός επισημαίνεται και από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σ. 242.

61. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 105.

νική των σπιτιών. Γενικά, όμως, η εμφάνιση νεοκλασικών διακοσμητικών στοιχείων και αετωμάτων είναι συχνότερη στους βλαχοφώνους οικισμούς απ' ότι στους γειτονικούς σλαβόφωνους, αλβανόφωνους και ακόμη και στους αποκλειστικά ελληνόφωνους στην υπό μελέτη περιοχή⁶². Στο γεγονός αυτό επέδρασε η, αναμφίβολα, ευεργετική μετεγκατάσταση βλαχοφώνων πληθυσμών από την οικονομικά και πολιτιστικά ανεπτυγμένη περιοχή της Μοσχόπολεως προς τη Βόρεια και Δυτική Μακεδονία, ιδίως, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Η συμβολή του Ελληνισμού της Πελαγονίας εις την Ιστορίαν της Νεωτέρας Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, «Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 449-473.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας 1830-1912*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Bégard Victor, *Τουρκία και Ελληνισμός, οδοιπορικό στη Μακεδονία*, (μετάφραση Μ. Λυκουδης, εισαγωγή-σχόλια Θ. Πυλαρινός), Αθήνα 1987.
- Γεωργιάδης Θεόφραστος, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975.
- Cvijić Jovan, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης, *Τα περί της Αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της πρώτης Ιουστινιανής Αχρίδος και Βουλγαρίας*, Αθήναι 1859.
- Ενισλείδης Χρήστος, *Η Πίνδος και τα χωριά της*, Αθήνα 1952.
- Εξάρχου Χρήστος, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ζάχος Αριστοτέλης, «Αρχιτεκτονικά σημειώματα, Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά Γ' (1928)* 295-306.
- Θώμος Πύρρος - Riza Emin, «Αλβανία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σσ. 18-82.
- Ischirof A., *Les confins occident de Terres bulgares*, Lausanne 1916.
- Καλινδέρης Μιχ. Αθ., *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί τουρκοκρατίας, εις το πλαίσιον του Δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Καλλιμάχος Δ., «Ο πολιτισμός της Μοσχόπολεως», *Παναθήναια ΚΣΤ' (1913)* 5-12.
- Καρζής Θεόδωρος, *Οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων*, Αθήνα 1979.
- Κατσουγιάννης Τηλέμαχος, *Περί των Βλάχων των Ελληνικών χωρών. Εκ του βίου και της ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί τουρκοκρατίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966.
- Κεραμόπουλλος Αντώνιος, «Αι δρύφακτοι των οικιών», *Αρχιμήδης* 21 (1920) 60-62.
- Κουκουλές Φαίδων, «Περί την βυζαντινήν οικίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* IB' (1936) 76-138.
- Κουρίλας Ευλόγιος, *Η Μοσχόπολις και η νέα Ακαδημία αυτής*, Αθήναις 1934.
- Κρυστάλλης Κώστας, «Οι Βλάχοι της Πίνδου», *Άπαντα*, Αθήνα χ.χ., σσ. 285-458.
- Λαζάρου Αχιλλεύς, «Εκδοχές εθνολογικής συνθέσεως νομού Γρεβενών», *Α' Συνέδριο των απα-*

62. Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος στην εισαγωγή του στο βιβλίο του Γ. Παπαθανασίου, *Η Ιστορία των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 11, επισημαίνει τη μη διαφοροποίηση (της βλάχικης κατοικίας) από την παραδοσιακή ελληνική της ευρύτερης μακεδονικής περιοχής και την εμφανή προβολή μορφολογικών στοιχείων που αποπνέουν Ελληνικότητα στα βλάχικα κεφαλοχώρια, όπως αετώματα, νεοκλασικίζουσα μορφολογία και τοιχογραφίες θεμάτων από την ελληνική μυθολογία.

- νταχού Γρεβενιωτών, *Γρεβενά 7-8 Αυγούστου 1993*, Δήμος Γρεβενών, Γρεβενά 1994, σσ. 79-97.
- *Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας*, Επιτροπή Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, Ιωάννινα 1994.
- Λιάκος Σωκράτης, *Η καταγωγή των Βλάχων (ή Αρμανίων)*, Θεσσαλονίκη 1965.
- Λούστας Νικόλαος, *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκα-Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Μαρτινιανός Ιωακείμ, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, επιμ. Στ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 1957.
- Μέγας Γεώργιος, *Η ελληνική οικία, ιστορική αυτής εξέλιξις και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Σειρά εκδόσεων Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήναι 1949.
- Μιχαλόπουλος Φάνης, «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχόπολεως», *Νέα Εστία ΚΘ'* (1941) 105-112.
- Μόδης Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός αγών και η νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Μουτσόπουλος Νικόλαος, «Κουδαραίοι-Μακεδόνες και Ηπειρώτες-Μαϊστορες, οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων», *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976, σσ. 353-433.
- «Τα αρχοντικά της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας», *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 214-307.
- «Το τέλος της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Πανελλήνιο Συνέδριο «Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική»*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκεμβρίου 1983, σσ. 268-288.
- *Η Αρχιτεκτονική μας κληρονομιά*, Θεσσαλονίκη 1983.
- *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»*. Συμβολή στη μελέτη της Ελληνικής κατοικίας, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παπαδημητρίου Έλλη, *Παλιές φωτογραφίες Ήπειρο-Μακεδονία*, Αθήνα 1977.
- Παπαθανασίου Γιάννης, *Η ιστορία των Βλάχων (εικονογραφημένη)*, εισαγωγή Νίκος Κ. Μουτσόπουλος, Θεσσαλονίκη 1991.
- Παραφεντίδου Αλεξάνδρα, «Λαογραφικές ομοιότητες Βοΐου-Δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου», *Α' Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας-Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2-3 Οκτωβρίου 1976, Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης, σσ. 104-117.
- Ρανιονιέ D. St., «Γιουγκοσλαβία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σσ. 149-214.
- Σκενδέρης Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928.
- Στεργιάδου-Κωνσταντίνου Ευανθία, «Οι Βλάχοι και τα Βλαχοχώρια της περιοχής Γρεβενών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 1760-1821», *Χρονικά, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης Στ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 102-112.
- Τρίχα Λύντια, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881, στατιστική από το αρχείο του Χαριλάου Τρικούπη*, Φλώρινα 1994.
- Τσότσος Γεώργιος, «Οι μετοικεσίες Βλαχοφώνων από τη Βόρειο Ήπειρο στη Δυτική Μακεδονία» *ανάτυπο από τα Δυτικομακεδονικά Γράμματα Ζ'* (1996) 324-338.
- «Ο Ελληνισμός του Κρουσόβου και της Αχρίδος εκ των σωζομένων αρχιτεκτονικών μνημείων», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία, Πελαγονία-μια άλλη Ελλάδα»*, Δήμος Θεσσαλονίκης - Α.Π.Θ. - Ε.Μ.Σ. - Σύλλογοι Μοναστηριωτών - Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, Θεσσαλονίκη 27-29 Σεπτ. 1996, (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Wace Alan J. B. - Thompson Maurice S., *Οι νομάδες των Βαλκανίων, Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, (εισαγωγή-σχόλια Ν. Κατσάνης, μετάφραση Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη 1989.

SUMMARY

Yeoryos Tsotsos

GEOGRAPHIC EXTENSION OF CERTAIN MORPHOLOGICAL ELEMENTS
OF THE ARCHITECTURE OF THE VLACH-SPEAKING VILLAGES
IN THE FORMER ARCHIEPISCOPATE OF OHRID

During the period of Ottoman rule, the area occupied by the archiepiscopate of Ohrid, with Moschopolis as its centre, experienced considerable economic and intellectual development. The migration of Vlach-speaking populations from Moschopolis and the wider area to Western Macedonia had a beneficial economic and cultural impact, one consequence of which was the construction of buildings (in the 18th and 19th centuries) whose architecture still bears the imprint of historical developments.

Assisted by transparencies of architectural monuments surviving in these Vlach-speaking villages, this study demonstrates the similarities in their architecture, the roots of which lie in their largely common origins in Moschopolis and the wider area of Northern Epirus.

Εικ. 1. Τύπος Α. Κτηνοτροφικό σπίτι με εσοχή: το σπίτι του Παγίτσα στη Σαμαρίνα σε φωτογραφία των Α. Wace - Μ. Thompson (1910), *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 30.

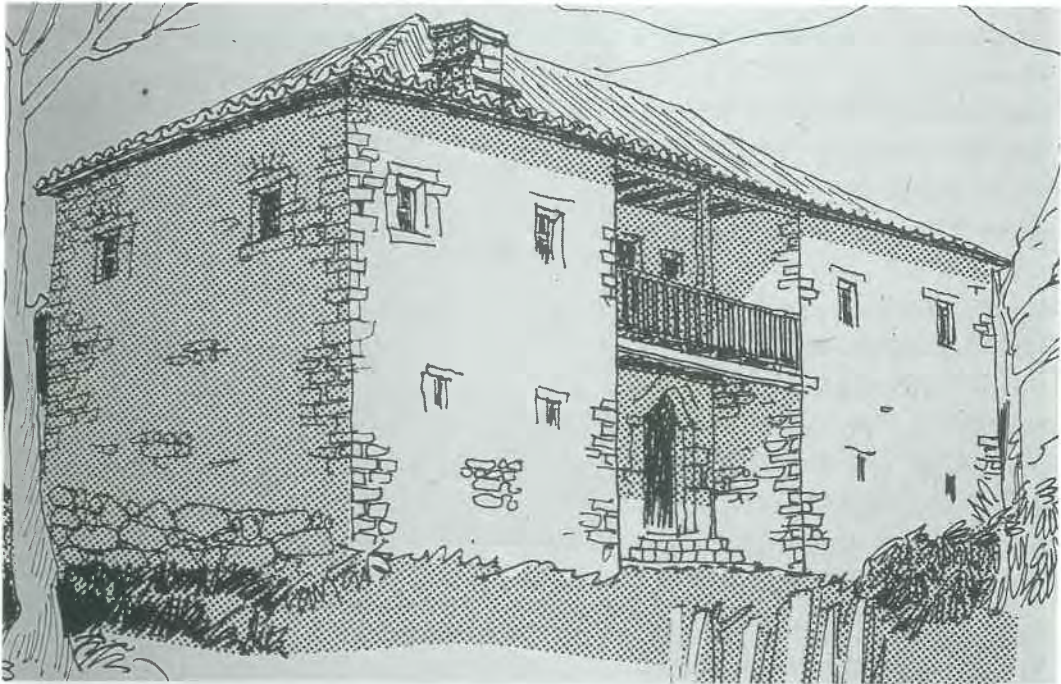
Εικ. 2. Τύπος Α. Το σπίτι του Παγίτσα στη Σαμαρίνα σε φωτογραφία του Απ. Βακαλόπουλου (1936), «*Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη της Δυτικής Μακεδονίας*», *Παγκραπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 468.

Εικ. 3. Τύπος Α. Σπίτι στη Βλάστη, όπου η εσοχή διαμορφώνεται σε κλειστό εξώστη (σαχνισί). Φωτογραφία του συγγραφέα (1989).

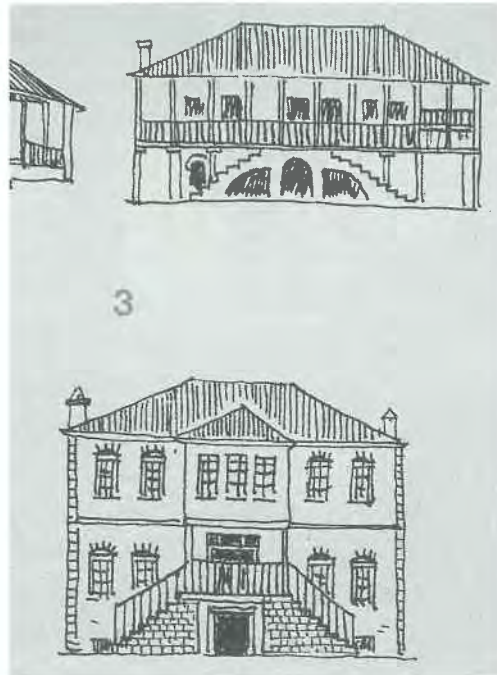
Εικ. 4. Τύπος Α. Σπίτι στη Φούρα. Φωτογραφία του συγγραφέα (1988).

Εικ. 5. Τύπος Α. Σπίτι στο Γκόλεσι Όλαρης (κατοικία με «οντά φωτιάς»), όπου η εσοχή διαμορφώνεται σε ανοικτό εξώστη (χαγιάτι). Σχέδιο του Πύρρου Θώμου, πρώην διευθυντή ινστιτούτου μνημείων Κορυτσάς (1993).

Εικ. 6. Τύπος Β. Σπίτι στο Κρούσοβο. Συμμετρική πρόσοψη με Ελληνοοττωική διακόσμηση. Φωτογραφία του συγγραφέα (1989).

Εικ. 7. Τύπος Γ. Αστική κατοικία στην περιοχή Κορντσάς (κάτω), κατά τους Πύργο Θόμο - Emin Riza («Αλβανία», Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1993, σ. 20). [Επάνω, κατοικία περιοχής Βερατίου].

Εικ. 8. Τύπος Γ. Συμμετρική πρόσοψη με προεξοχή και αέτωμα στο αρχοντικό Τσίρλη στο Νυμφαίο. Φωτογραφία του συγγραφέα.

Εικ. 9. Τύπος Δ. Τριώροφα πυργόσπιτα στο Γκαλίσινα (D. St. Ρανιονίς «Γιουγκοσλαβία», Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1993, σ. 202).

Εικ. 10. Τύπος Ε. Σπίτια στο Μεγάροβο από καρτ-ποστάλ του 1911 (Θ. Καρζή, Οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων, Αθήνα 1979, σ. 209).

Εικ. 11. Τύπος ΣΤ. Νεοκλασικό σπίτι στη Φλώρινα. Φωτογραφία του συγγραφέα (1995).

Εικ. 12. Τύπος Ζ. Μακεδονικά αρχοντικά με προεξοχές στην Αχρίδα. Δεξιά το αρχοντικό Ρόμψη. Φωτογραφία του συγγραφέα (1986).